

ženi u korespondenciji između Pavlinovića i Kvaternika (159.—172.). Treba upozoriti na neke netočne ocjene u prvom dijelu članka — habsburška je dinastija bila jedina spona između zemalja Habsburške monarhije (153.), čl. XLII./1861. bio je temelj Nagodbe 1868. (154.), Hrvatski sabor 1861. nije shvatio dalekosežnost zaključka o »srpskom narodu u Trojedinj kraljevini« (155.). U članku »Neka prijeporna pitanja u vezi s političkim djelovanjem Mihovila Pavlinovića« (173.—206.) analizira se Pavlinovićevo značenje u Narodnoj stranci i u Dalmaciji općenito (174.—178.), odnos prema dalmatinskim Srbima (178.—185.) i bosansko-hercegovačkom pitanju (201.—206.) uz dobro objašnjenu širu povijesnu specifikaciju (185.—201.). Autorica ispravno smatra da prodor na Istok (odnosno Jugoistok) nije bila bitna odrednica habsburške vanjske politike prije kraja 60-ih godina 19. stoljeća (188.—189., 197.—198.). Za Pavlinovića ustvrđuje da nije služio austrijskim, nego hrvatskim interesima, bez obzira na to što se kasnije ponovno pokazala nemogućnost pomirenja habsburških i hrvatskih interesa (204.—206.).

U članku »Mihovil Pavlinović — ideolog i apostol hrvatstva u Dalmaciji« (207.—223.), objavljenom 1978., prikazuje se poseban položaj Pavlinovića u Dalmaciji uz navođenje jezičnog problema (207.—211.), slavenstva i jugoslovenstva (213., 215.), Programa iz 1869. (213.—215.) te bosanskog pitanja (217.—220.).

Sve članke objavljene u ovoj knjizi karakterizira dobro poznavanje izvora i literature uz umjeren i trezven ton kakav je, na ovim prostorima, uvijek potreban. Povremeno idealiziranje Pavlinovićeve lika ostaje daleko od neukusne glorifikacije i panegirika. Šteta što se autorica, u metodološkom pogledu, ograničava uglavnom na istraživanje političko-ideoloških vrijednosti u Pavlinovićeve sustavu hrvatske nacionalne ideologije, bez bližeg istraživanja povijesnih procesa, koji su utjecali na oblikovanje pravne, kulturne, religiozno-moralne i socijalne strukture u Dalmaciji općenito i u Pavlinovićevoj ideologiji posebno.

Tomislav Markus

TEREZA GANZA-ARAS, Politika 'novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića, Split, 1992., 396 str.

Početak 20. stoljeća još je jednom pokazao svu težinu problema s kojima se susretala stoljetna Habsburška monarhija. Tradicionalni sukobi oligarhijskih slojeva Mađarske (mađarskog plemstva) i Austrije (dinastije, birokratskih i vojnih krugova) nisu skinuti s dnevnog reda (čak idu prema svojoj kulminaciji), a u toku druge polovice 19. stoljeća sve veće značenje dobivaju moderni oblikratski slojevi, izraženi u obliku nacionalnih težnji. Neriješena nacionalna pitanja postala su temeljni problemi dvojne monarhije. Hrvatski prostori nisu bili izuzetak u općim tendencijama.

Knjiga Tereze Ganze-Aras stavlja u središte istraživanja političke procese u Dalmaciji na početku 20. stoljeća, posebno razdoblje 1903.—1905. Riječ je o doktorskoj disertaciji, napisanoj prije dvadesetak godina, koja nije mogla biti objavljena u vrijeme boljševističkog sustava. Knjiga ima visoku tehničku razinu, tj. vrlo kvalitetnu znanstvenu aparaturu s opširnim bilješkama, popi-

som objavljene i neobjavljene izvorne građe te iscrpne literature (njihovo dobro poznavanje lako se uočava u tekstu), kazalom osobnih i zemljopisnih imena, imena historičara i važnijih političkih pojmova. Međutim, u samom tekstu nedostaje definiranje važnijih pojmova (npr. nacija, stranka, građanstvo, liberalizam, klerikalizam), što uzrokuje nesporazume u interpretaciji. Pojmovi nisu sami sebi cilj, već su bitan dio i osnovica svakoga znanstvenog istraživanja.

Autorica primjenjuje tri osnovne metode. Prva metoda vezana je za ono što ću nazvati pseudomarksistički pristup — »marksistički«, jer artikulira neka shvaćanja karakteristična za marksističku tradiciju (primat ekonomske strukture ili »baze«, razlikovanje društveno-ekonomskih formacija, klasna borba) — shvaćanja koja treba odbaciti ne zato što su marksistička već zato što su pogrešna; a »pseudo«, jer se iza toga ne skriva veće teoretsko poznavanje Marxa i marksizma. Tako se detaljno opisuju ekonomski odnosi i procesi u Dalmaciji na početku 20. stoljeća (27.–81.), koji bi bili »baza« u odnosu na politiku novog kursa kao »nadgradnju«, valjda zato što je politika »koncentrirani izraz ekonomije« (Lenjin). Jednostranost ekonomističke analize dolazi najviše do izražaja u shemi po kojoj svaka politička stranka zastupa u politici interese određenog ekonomskog sloja. Time se, naravno, ne želi osporiti veliko značenje ekonomskih odnosa i potreba njihova poznavanja, ali se oni ne smiju precijeniti, što je učinio marksizam, a podvrgao opravdanom pobjanjanju M. Weber. U knjizi nema mjesta za istraživanje kulturnih, pravnih i jezičnih vrijednosti, jer su one, tobože, nešto marginalno i sporedno.

Nacionalističke grupe autorica naziva »građanstvo« i »buržoazija« ne praveći razliku između građanstva i buržoazije te između građansko-buržoaskog i nacionalnog sistema vrijednosti.

Druga metoda vezana je uz nacionalno-metodički dualizam po kojem se razlikuju pristalice jugoslavenske ideje (narodnjaci) i hrvatske ideje sa samostalnom Hrvatskom kao idealom (pravaši). Međutim, i »narodnjaci« (pristalice Narodne stranke) i »pravaši« (pristalice Stranke prava) hrvatski su nacionalisti, kojima je samostalna Hrvatska ideal. Osim toga, upravo dalmatinski »pravaši« afirmiraju novi kurs, koji jasno artikulira mogućnost dugoročnog stvaranja Jugoslavije kao samostalne države.

Treća metoda vezana je za komparativnu analizu svih političkih partija u Dalmaciji (hrvatskih, srpskih i talijanskih), što je, na više mjesta, dobro provedeno.

Na početku knjige daje se osvrt na djela pojedinih historičara (5.–26.), pri čemu dominira negativna kritičnost prema J. Ibleru, a pozitivna kritičnost prema M. Gross i R. Lovrenčiću s detaljnim navođenjem i usvajanjem svih njihovih važnijih stavova, točnih i netočnih.

U navedenom poglavlju o ekonomsko-socijalnim prilikama autorica smatra da nosioci novoga kursa nisu više slojevi buržoazije već srednji (malograđanski) slojevi (30.). Temeljne su teze: Austrija je osiromašivala Dalmaciju jer nije željela svoju gospodarsku politiku prilagoditi interesima Dalmacije (71.), razvoj Dalmacije uvjetovan je vanjskim faktorima — dinastijom, centralnim parlamentom, vladom, vanjskom politikom i unutrašnjom situacijom u Monarhiji (79.), Dalmacija je žrtvovana političkim interesima Beča i sistematski uništavana (80.) itd. Kasnije se tvrdi da postoji zatvoreni krug, izražen u tvrdnjama vlade da Dalmacija može sama sebi pomoći, a istodobno se sprečava njezina gospodarska samostalnost najavama o planskim radovima za koje vlada nema novca (128.). Time se nekritički preuzima shvaćanje tadašnjih političkih grupacija u Dalmaciji, koje svu krivicu za uistinu težak položaj pokrajine svaljuju na Beč, što je pogrešno kao i bečko ukazivanje na dalmatinsku glupost i lijenost. Dosadašnja je historiografija to preuzimala, proglašava-

vajući Beč i Austriju krivcem svih zala, vjerojatno zato što je to bilo u skladu s tendencijom demonizacije Habsburške monarhije à tout prix s projugoslavenskih pozicija (»tuđinsko pljačkanje i iskorištavanje naših [jugoslavenskih] naroda i zemalja«). Zapravo je riječ o nužnosti da se Dalmacija sama izvuče iz tradicionalne bijede i zaostalosti, ali ona nema za to imanentnih snaga pa sve očekuje od Beča i za sve krivi Beč. Od dvije alternative — primati mrvicu iz Beča i osloniti se na vlastite snage (što je novi kurs propagirao) — manje je zlo prva alternativa iz jednostavnog razloga što Dalmacija vlastitih snaga — nema. Centralna vlast može pomoći Dalmaciji, ali je sama ne može izvući iz tradicionalne bijede, jer bi morala podmirivati 85—90 posto troškova svih investicija, a to objektivno nije moguće, što napominje i autorica (77.). Uz to, protežiranje razvijenijih pokrajina ekonomski je opravdanije i racionalnije (124.—125.). Zaostalost Dalmacije uvjetovana je, objektivnim a ne subjektivnim razlozima. Tek ovdje nalazimo zatvoreni krug, koji se može probiti, ali samo na jedan način, koji ne postoji prije 60-ih godina 20. stoljeća — razvojem masovnog turizma. Uostalom, trenutno teško stanje (ekonomski gledano) uvjetovano je ratnom eliminacijom turizma u Dalmaciji.

Autorica daje slabu analizu hrvatske državnosti po kojoj, oko 1907., postoje bijedni ostaci hrvatske autonomije (10.) i stvarno nepostojeća hrvatska državnost (351.). Zanimljivo je da mađarska politika, prije 1918., formalno negira, ali stvarno priznaje hrvatsku državnost, a jugoslavenske historiografije, nakon 1918., čine obratno zbog želje da se ukaže na nemogućnost ostvarenja, u sklopu »tuđinske« vlasti, bilo kakve faktičke državnosti bilo koje južnoslavenske nacije, što je jedan aspekt navedene tendencije demonizacije Monarhije.

Prikaz položaja Dalmacije u vanjskoj i unutrašnjoj politici Habsburške monarhije (103.—138.) najbolji je dio djela, iako ne donosi, u osnovnim aspektima, ništa novo. Najveći je nedostatak precjenjivanje značenja Dalmacije u unutrašnjoj politici Monarhije. Teško se može prihvatiti tvrdnja da se, od 1901., vodi tihi rat između vladajućih krugova Cislajtanije i Translajtanije oko Dalmacije (106.).

Hrvatske stranke u Dalmaciji (83.—102.) te Srpska stranka i Talijanska stranka (139.—156.) dobro su obrađene, ako se izuzme njihova netočna specifikacija kao klasnih (buržoaskih), a ne nacionalnih fenomena. Kroz cijelo djelo provlači se dualizam klasne i nacionalne komponente, koje autorica, istina, pokušava povezati, ali dolazi do nategnutih i pojednostavnjenih kombinacija (potpuno nepotrebnih, jer se polazi od pogrešnih pretpostavki) po kojima su u »[...] nacionalnoj ideji pretežno srednji društveni slojevi podređenih naroda tražili rješenje za svoj ugroženi prosperitet. Oni su nacionalno pitanje uzimali kao taktičko sredstvo za svoju, u biti klasnu, borbu, premda se ne može osporiti da su svojim političko-ekonomskim zahtjevima do izvjesne mjere izražavali i probleme nižih slojeva naroda, kojemu su pripadali« (119.).

Autorici ostaje nepoznata povijesna transformacija hrvatskog i srpskog nacionalizma u Dalmaciji (dominacija partikularnog tipa nacionalizma u drugoj polovici 19. stoljeća i njegovo prelaženje u opći tip nacionalizma 1900.—1925.), pa može tvrditi da se u 19. stoljeću »pomalo zaboravilo da je nacija cjelina svih klasa i staleža« (86.). Ipak primjećuje političku pasivnost i nerazvijenu nacionalnu svijest širokih slojeva stanovništva na početku 20. stoljeća (217.) zbog njihova teškog ekonomsko-kulturnog položaja (287.—288.).

Novi kurs, koji autorica datira razdobljem 1903.—1906., ima centralno mjesto u knjizi (175.—357.). Osnovna su obilježja novoga kursa detaljno i uglavnom točno prikazana, ali nisu određene specifične razlike novoga kursa u odnosu na druga shvaćanja (antibečka i antiaustrijska orijentacija, potpora Mađarima u borbi za samostalnost Translajtanije, osuđenost Monarhije na propast zbog neriješenih nacionalnih pitanja, što bolji položaj Južnih Slavena u Mo-

narhiji kratkoročno, s mogućnošću stvaranja samostalne jugoslavenske države dugoročno). To omogućuje da novi kurs preživi, *mutatis mutandis* (s izuzetkom potpore Mađarima), uzmicanje Mađarske koalicije 1906. i pad s vlasti Hrvatsko-srpske koalicije 1907., produžujući se do prvoga svjetskog rata i doživljavajući kulminaciju 1918.

Autorica često ističe naglašavanje aktivne politike od pristalica novoga kursa nasuprot ranijoj narodnjačkoj pasivnosti i političkom mrtvilu, ali se verbalni radikalizam novoga kursa premalo razlikuje od njegove (ne)realizacije i ne uočava se da je novi kurs, u osnovi, zbog objektivnih razloga, ostao na deklamatorskoj razini. I sudbina Hrvatsko-srpske koalicije, koja je naposljetku krenula stazama Khuenove i Tomašičeve Narodne stranke, svjedoči o tome.

U tom kontekstu očita je jednostrana koncepcija, koja se ponegdje približava crno-bijeloj tehnici, a po njoj se razlikuju oportunističko-pasivna grupacija (cijela Narodna stranka prije te Ivčevićeva frakcija u vrijeme novoga kursa) i radikalno-nekonformistička grupacija (Stranka prava s novim kursom i Čingrićina narodnjačka frakcija). To treba napomenuti dvoje: 1. verbalni radikalizam »pravaša« ne može se shvaćati doslovno, i 2. svaka politička grupacija mora, više ili manje (ovisno o svojoj snazi), artikulirati konformizam i oportunizam. To vrijedi apsolutno za normalne političke okolnosti, a relativno za izvanredne (revolucionarne) okolnosti.

Prvi koraci novoga kursa (utjecaj banovinskih nemira u Dalmaciji, propaganda hrvatskih nacionalista u Dalmaciji i izvan nje, dalmatinske demonstracije 1903. itd.) prikazani su detaljno i pregledno (225.—275.). Istaknuto mjesto dobio je prikaz Sabora 1903. (205.—223.) za koji se ističe da je na njemu dominirala anti-bečka atmosfera i primarnost političkih problema. U prikazu razvoja novoga kursa nakon Sabora 1903. (225.—275.) vrijedi istaknuti finu analizu razloga sukobljavanja Trumbića i Smolake na početku 1904. (242.—244.) i analizu namjesničke afere (252.—259.).

Nemoguće je prihvatiti tvrdnju da je novi kurs bio nužnost u obrani nacionalne (hrvatske?) individualnosti (germanizacija i centralizacija bečke vlade nema nacionalistički karakter) i gospodarskog napretka (vidjeli smo da Beč nije kriv za sumornu dalmatinsku ekonomsku svakodnevicu) (253.). Nije uočeno prenaplašavanje i precjenjivanje među pristalicama novoga kursa, radi političkih potreba, (pan)germanske opasnosti.

Autorica ispravno ističe da novi kurs nije imao iluzija o mađarskoj politici, ali je podupro, smatrajući da mora oslabiti odvajanjem od Beča (299.—300.). Točno je da novi kurs ne prihvaća ideju o kompatibilnosti i pomirenosti interesa Beča (dinastije) i Hrvata (301.), ali se spominju samo dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću, a takva je ideja jedan od dominantnih principa hrvatske politike u 19. stoljeću i vrlo je snažna sve do 1918. Autorica općenito ne objašnjava osnovne principe hrvatske politike u 19. stoljeću prema očuvanju Monarhije i jugoslavenskoj ideji, pa osnovna obilježja novoga kursa (posebno njihovo porijeklo) ostaju nejasna ili se pogrešno interpretiraju — npr., novi kurs je vodio ulasku jugoslavenske ideje u posljednju fazu (265.), što znači prihvaćanje jugoslavenske teorije državno-političkih etapa, koja nastaje tek s novim kursom.

Riječka konferencija i Riječka rezolucija prikazane su detaljno i informativno (319.—337.) s analizom različitih shvaćanja, ali se prenaplašava akcioni karakter rezolucije i njezino značenje kao, tobože, velike zapreke vojnoj pacifikaciji Mađarske od Beča (328.). Za Zadarsku se rezoluciju ističe da je samostalna deklaracija srpskih opozicijskih zastupnika (334.), ali bez uočavanja suprotnih zahtjeva po kojima se Zadarska rezolucija, donekle, suprotstavlja Riječkoj rezoluciji.

U razmatranju hrvatsko-srpskih odnosa autorica ne uočava načelno sukobljavanje hrvatskog i srpskog nacionalizma (dramatični događaji, kojima prisustvujemo na kraju 20. stoljeća, neminovna su povijesna konzekvenca te načelne suprotstavljenosti), pa misli kako je točno da u jednoj državi može biti više naroda (164.) (što je, naravno, istina, ali ne u Hrvatskoj, koja je jednonacionalna država), i razumljivo je da Srpska stranka označuje hrvatsku državnu misao kao preusku i neprivlačnu (336.). Stoga nije jasno zapaženo da je jugoslavenska ideja novoga kursa kompromis između srpskog (velika Srbija) i hrvatskog (samostalna Hrvatska) ideala, a tek sekundarno obrana od njemačke i mađarske opasnosti. Zato je točna tvrdnja da su se hrvatski političari, u toku prvoga svjetskog rata, opredjeljivali za stvaranje jugoslavenske države, jer su ocijenili da nije moguća samostalna hrvatska država (356.). Dobro su uočene dvije osnovne ideje srpskog nacionalizma u Dalmaciji (koje vrijede i šire): 1. potpuna negacija hrvatske nacije kao tobožnje izmišljotine Beča i Vatikana i 2. »priznanje« hrvatske nacije (1903.) uz želju da Hrvati priznaju srpsku naciju u Dalmaciji i Trojednoj kraljevini kao ravnopravnu hrvatskoj naciji. Trebalo je naglasiti velikosrpski karakter obiju (ne samo prve) koncepcija, jer je riječ o istom cilju — negaciji hrvatske državnosti u korist specifikacije Trojedne kraljevine kao srpske države (prva varijanta), odnosno kao hrvatsko-srpske države (druga varijanta).

Knjiga Tereze Ganze-Aras solidno je znanstveno djelo (iako bez izrazito novih ideja) koje može, zahvaljujući svojoj preglednosti i informativnosti, poslužiti i kao sveučilišni udžbenik. To djelo obogaćuje hrvatsku historiografiju, i nezaobilazno je u proučavanju političkih procesa u Dalmaciji na početku 20. stoljeća. Stoga treba pozdraviti njegovo objavljivanje, makar i sa zakašnjenjem od 17 godina.

Tomislav Markus

IVAN KOŠUĆIĆ, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga i Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Zagreb, 1992., 318 str.

U izdanju Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Školske knjige i Ministarstva obrane Republike Hrvatske, potkraj 1992. godine izišla je monografija novinara i publicista Ivana Košutića naslovljena *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*. Riječ je o prvom dijelu monografije, a drugi dio, za tisak vjerojatno već pripremljen a za širu čitalačku publiku zanimljiviji, treba očekivati u dogledno vrijeme.

U prvom dijelu knjige koja je, uz osnovni tekst, opremljena pogovorom, popisom korištenih izvora i kazalom imena, dana je koncizna geneza povijesti domobranstva od nastanka pa sve do sredine drugoga svjetskog rata. U onom koji će se doskora tiskati, autor će pisati o domobranima u zadnjim godinama drugoga svjetskog rata i sudbini koja ih je zadesila nakon 1945. godine. Držim da je već i prvi dio monografije zavrijedio da se o njemu nešto kaže, i to zbog najmanje dva razloga. Prvo, riječ je o historiografskoj temi kojoj se iz više razloga, ponajprije političkih, nije posvećivala baš nikakva pozornost, i drugo, knjiga je odmah po izlasku iz tiska izazvala disonantne reakci-